

Bakos Ferenc, a magyar szókészlet román elemeinek tudósa

A Nyelvtudományi Kutatóközpont Eötvös Loránd Kutatási Hálózata 2021. május 19-20-án megrendezett online konferenciájának témája: **A lexikográfia elmélete és gyakorlata – Magyarországi nemzetiségi körkép.** Itt hangzott el Borbély Anna, a konferencia szervezőjének előadása, melyet e lapszámunkban olvashatnak. A konferencia programjának bemutatására következő számunkban térünk vissza.

Bakos Ferenc (1922–1996) nyelvész kutatásainak jelentős része a lexikográfia körébe tartozik, s ezen belül a magyar nyelv román elemeinek történetét is elemezte, kutatta. Bakos Ferenc 25 éve halt meg és jövőre lesz születésének 100. évfordulója. A Nyelvtudományi Intézet munkatársa volt egy rövid megszakítással a kezdetektől a nyugdíjazásáig. Ez idő alatt tíz évig (1973–1983) az Általános Nyelvészeti osztály vezetője volt. A lexikográfiai és a magyar–román nyelvi kapcsolatok mellett kutatási területe volt az általános nyelvészet, a jelentéstan és a francia nyelvtörténet is. 1957 és 1967 között a Szegedi Tudományegyetem docense volt, ahol francia nyelvészetet oktatott. Az 1954-1967 közötti időszakban elkerült az intézetből, amiről egy pályájára visszaemlékező írásában¹ így tett említést: „Ezek után bízott meg az Akadémiai Kiadó szótári osztályának vezetője, (...) az első általam szerkesztett idegen szavak szótára megírásával, amelynek kibővítése, átdolgozása, a lehetőség szerinti mindenkori naprakész tartása, úgy látszik, életem végéig elkísér” (1991: 4). Az Idegen szavak és kifejezések szótára 1958-tól kezdődően több kiadásban jelent meg. Lexikográfiai munkásságának további termése a Román–magyar szótár, amely 1961-től szintén több kiadást ért meg. Ennek *Dorogman* Györggyel közösen készített változata 1995-ben látott napvilágot. A Magyar–román szótár először 1964-ben jelent meg, újabb kiadása *Borza* Luciával készült és 1994-ben jelent meg.

A nyelv meghatározása több nézőpontból kiindulva megfogalmazható, így a nyelvészek fontosnak is tartják saját definíciójukat papírra vetni. Bakos Ferenc ma is korszerű meghatározása (terjedelmi okoknál fogva általam rövidítve) így hangzik. „Alapvetőnek tartom, hogy a kettős tagolású nyelv az ember és csakis az ember sajátja és teremtménye, érintkezésre és alkotásra szolgáló eszköze. Szerves felépítésű, egymásra épülő részrendszerek rendszere. (...) Lényegénél fogva a nyelv társadalmi jelenség, ezért csak úgy érthető meg, ha történeti fejlődésében szemléljük, amely nem pusztán változás, alkatrészek cseréje (1991: 7). A nyelvben végbement változásokat a társadalom előmozdíthatja vagy hátráltathatja, ahogy adott szükségletei megkívánják, de megállítani nemigen tudja” (1991: 8).

Kétnyelvűként és a kétnyelvűség kutatójaként fontosnak tartom itt egy nyelvi babonaságról írt máig időszerű gondolatát is felidézni: „sajnos még él az a tévhit, hogy az idegen nyelvek tudása károsítja az anyanyelv iránti érzéket. Ez így nem igaz, sőt bármely idegen nyelv alapos ismerete hozzásegít ahhoz, hogy anyanyelvünk sajátosságairól, rendszerének egyedi vonásairól magunknak pontosabb képet alkothassunk” (1991: 1). Sommásan álljon itt egy Goethe idézet is: *Aki nem ismer idegen nyelveket, mit sem tud a magáééről* (*Wer fremde Sprachen nicht kennt, weiss nichts von seiner eigenen*).²

Visszaemlékező írásából megtudjuk, hogyan született meg Bakos Ferenc szakmai elköteleződése a magyar nyelv román elemei felé. „1950 nyarán kaptam meg (francia–angol, B. A.) tanári diplomámat és az akkor nemrégiben (1949, B. A.) felállított Nyelvtudományi Intézetbe nyertem kinevezést. (...) Az intézeti közhangulat hatására magam is hozzáálltam hiányzó magyar nyelvészeti ismereteim pótlásához. Eközben figyeltem fel rá, hogy a magyar nyelv román jövevényszavairól ugyan többen is írtak, de a kellő mélységű értekezés még nem született meg. A témával ekkor kezdtem el foglalkozni, de életem fordulatai folytán hosszú ideig csak nagyon kevés időm jutott rá. Az erről írott akadémiai doktori értekezésemet csak 1975-ben védhettem meg, kiadására 1982-ig kellett várnom” (1991: 4–5).

Bakos Ferenc a magyar szókészlet román elemeinek története (Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.) című művét *Gáldi* László (1910–1974) és *Emil Petrovici* (1899–1968) emlékének ajánlotta. A két jeles tanárról visszaemlékezésében így fogalmaz: „*Gáldi* László kijelentette, hogy ha romanista akarok lenni, románul is meg kell tanulnom. Azon nyomban hozzá is fogott többünk román nyelvi oktatásához, így amikor harmadéves koromban egyéves bukaresti ösztöndíjat kaptam, már némi román tudással utazhattam el. Bukaresti évem alatt abban a szerencsében volt részem, hogy olyan kiváló tudósokat hallgattam, mint *Iorgu Iordan* és *Alexandru Rosetti*³ akadémikusok, akik az idegent kitüntető kedvességgel fogadták és a

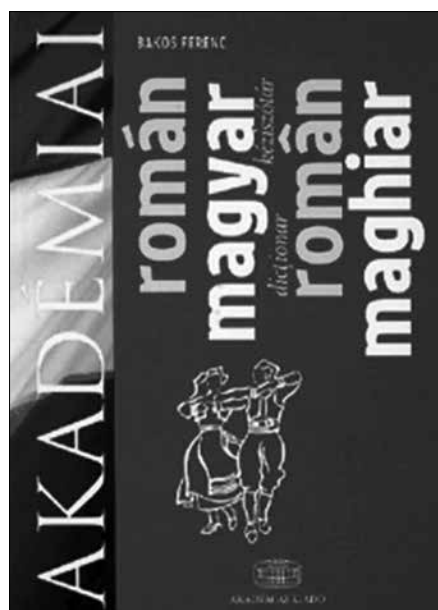
szorosan vett román kutatások felé terelgettek. Mint hazai professzoraim, ők is a Sorbonne neveltjei voltak, nem volt nehéz követni őket” (1991: 4). „Nem maradhat említés nélkül az a rengeteg tanács, ötlet, adat, amit Emil Petrovici román akadémikustól kaptam, és akivel többször is találkoztam hol Budapesten, hol Romániában. Petrovici igazi dunai ember volt. Szerb származása nem befolyásolta románságát, magyarul szebben beszélt, mint sok hazánkfia” (1991: 6).

1975-ben megvédett akadémiai doktori disszertációját 994 oldalon – 15 évnyi (1955–1970) anyaggyűjtés eredményeként – írta meg. A feldolgozott anyag 1570 tételt tartalmaz pontos forrásmegjelöléssel. Az ebből készült könyv (1982) többszöri átdolgozás után született meg és 560 oldalán immár 2374 szó (lexéma) szerepel. A szavak kiválasztásának nagy dilemmája, hogy a köznyelvivé vált szótól az egyszer előforduló, ún. hapax legomenonig mi kerüljön a válogatásba.⁴ Ugyancsak kutatói döntés a kutatás módszerének megválasztása, amely többek között magában foglalja az anyaggyűjtésre és a szókölcsönzés elméleti kérdéseire vonatkozó irodalom tanulmányozását. A szakmai irányítók és tanácsadók sokirányú segítsége mellett a munkamódszer kialakítását Bakos Ferenc saját megfogalmazása szerint maga alakította ki, és ebben nagy hasznát vette romanisztikai és általános nyelvészeti tanulmányainak (vö. 1991: 6).

A módszerek mellett a terminusok meghatározása is döntő szerephez jutott. Lássuk a fontosabbakat! Szókölcsönzés: „Munkám során a szókölcsönzést mint a több évszázada egymás szomszédságában élő két nép érintkezésének, gazdasági és művelődési kapcsolatainak nyelvi vetületét tekintetem, vizsgálati módszerem tehát elsődlegesen társadalmi-történeti” (1982: 11). Nagy kihívás volt az idegen/román elem, kölcsönzó, jövevényszó alakváltozatok nyomon követése, éppen ezért is szerencsés a dolgozat címének megválasztása. „A jövevényszó

önálló magyar életének figyelemmel kísérése, alakváltozatainak és szócsaládjának pontos elemzése nagyon fontos tájékoztatást adhat egyes hangtani vagy szóföldrajzi jelenségek megértéséhez, segítségével lehet megoldani a többszörös etimológia és több ízben történt szóátvétel olykor nagyon is bonyolult kérdéseit. Többek között ez is segíthet annak eldöntésében, hogy az idegen elem jövevényszónak számít-e már, és mennyiben történt meg áthasonítása és meghonosodása” (1982: 12). A munka során elsődleges feladatának tekintette, hogy „az eddigieknél mélyrehatóbb és többretekintő vizsgálatokat” végezzen, számot adjon „a tárgyalt elemek egész történetéről”, és az őket megillető figyelmet fordítson „szókészletteni és művelődéstörténeti elemzésekre” (1982: 11). Ennek természetes velejárójaként arra törekedett, hogy „a legkülönfélébb természetű források felhasználásával a kutatás számára újabb anyagot” gyűjtsön (1982: 11). (A felhasznált források felsorolása közel 20 oldalt tesz ki.)

A magyar szókészlet román elemeinek monografikus feldolgozása a legkülönfélébb megközelítések szerint valósult meg. A modern lexikológiai, nyelvjárás-történeti és nyelvjárástani módszerek alapján történt a hangtani, alaktani, szóföldrajzi vizsgálatot ismertető rész (1982: 9–198). Kiterjed a többszörös etimológia (pl. szláv–román és német–román) átvételekre. Helyet kapnak benne a két-nyelvűséggel kapcsolatos jelenségek is. A dolgozat másik nagy egységében a szavak (kronológia és vitalitás) szócikkek formájában kerültek feldolgozásra a XIV. századtól kezdődően a XX. századig bezárólag (1982: 199–378). Az elemek területi elterjedésének elemzése (Erdély egész területe, 10 megye, 6–9 megye, 3–5 megye stb.), a magasabb stílusrétegekbe bekerült román elemek bemutatása után a fogalomkörök szerinti megoszlás került górcső alá. Ezek a gazdasági és művelődéstörténeti szavak 22 típusba sorolódnak (1982: 403–449). 1. juhtenyésztés és tejgazdálkodás (208 szó, pl. *bács* 'számadó

juhász', *esztena* 'hegyi pásztorszállás juhakollal'); 2. állattartás, háziállatok (170 szó, pl. *gyibol* 'bivaly', *gyibolica* 'bivalytehén'); 3. földművelés (133 szó, pl. *fuszulyka* 'bab', *cimbora* 'közösön szántó, ökrét társával összefogó paraszt', *vinetta* 'törökparadicsom'⁵); 4. fakitermelés és famessterségek (117 szó, pl. *rönk*, *kupica* 'kis fapohár, merőedény'); 5. halászat–vadászat (27 szó, pl. *platyika* 'lepényhal', *karakán* 'villás ágú fa vadászathoz'); 6. a ház és felszerelése (98 szó, pl. *apartment* 'lakás, lakosztály', *kaliba* 'kunyhó'); 7. szövés–fonás, ruházkodás (184 szó, pl. *katrinca* 'köténszoknya', *majó* 'atlétatrikó'); 8. táplálkozás, élvezeti cikk (164 szó, pl. *csorba* 'savanyúleves', *mititej*⁶ 'roston sült fűszeres kolbászka'); 9. bányászat (8 szó, pl. *pakura* 'fűtőolaj, olaj lepárlási terméke'); 10. kereskedelem, közlekedés (20 szó, pl. *abonament* 'bérlet'); 11. mértékek, pénzek (19 szó, pl. *bani*, *oka* 'régisúlyegység'); 12. külső megjelenés, fizikai sajátosságok (69 szó, pl. *dancs* 'szennyes, mocskos', *lunguj* 'hosszú, hórihorgas'); 13. testrészek (22 szó, pl. *burik* 'köldök', *limba* 'nyelv'); 14. népi orvoslás, néphit, babona (91 szó, pl. *gripa* 'nátha', *murit* 'felfordul, megdöglik'); 15. népszokások, tánc, játék (156 szó, pl. *marcisor*⁷ 'március elsején ajándékozott ruhadísz', *perinica* 'párnatánc'); 16. szellemi tevékenység és érzelmi megnyilvánulások (203 szó, pl. *mokány*⁸ 'vad, akaratos, szilaj', *prosztuj* 'észbeli fogyatékoság'); 17. személyeket jelölő szavak (127 szó, pl. *móc* 'az Erdélyi Érchegységben élő román', *morosány* 'máramarosi'⁹); 18. egyházi szervezet, vallás (32 szó, pl. *ikana*¹⁰ 'szentkép', *tóka* 'a harangot helyettesítő, ütővel megszólaltatott fa- vagy fémlap'); 19. vadon élő állatok (58 szó, pl. *braszka* 'varangyos/béka', *cincár* 'szúnyog'); 20. vadon termő növények (123 szó, pl. *áfonya*, *lestyán*); 21. földrajzi fogalmak (62 szó, pl. *lák* 'tó; mocsár', *szécs* 'havasi tisztás'); 22. időjárás (23 szó, pl.: *furtona* 'vihar', *májkák nyara* 'vénesszonyok nyara'). Az aprólékos munka részeként bekerültek nem csoportosítható szavak is (220 szó). Itt nincsenek feldolgozva az idegen szó szintjén maradt román elemek és természetesen a tévesen a románból magyarított szavak sem (lásd függelék). A munkát a szómutatók (magyar és román–magyar) zárják (1982: 379–560).

A szókölcsonzés alapját hangsúlyosan a hangtani elemzések jelentik. A szerző megfogalmazása szerint az elemzésekben „kísérletet” tesz három irány követésére. (1) Megmutatni a román lexémák magyarba való átkerülésével járó hangtani jelenségeket (azonosságokat és eltéréseket), amelyek a két nyelv fonológiai rendszerének megegyező és eltérő sajátosságaiból fakadnak. (2) Elkülöníteni az átvétellel, majd a magyar nyelv fonológiai rendszerébe való beilleszkedéssel együttjáró hanghelyettesítésektől és hangmegfelelésektől, az *elsődleges változatoktól* azokat, amelyek már az átkerült elem teljes áthasonnításából folynak; ilyenkor ugyanis az átkerült lexéma már a magyar nyelv elemeként a hangrendszer belső szabályainak megfelelő *másodlagos változásokon* megy át. (3) Elvlasztani a rendszerszerűen fellépő változásokat, a törvényszerűséget az egyedi, álta-

lánosabb tendenciákkal nem magyarázható, vagy esetleges analógiás úton keletkezett megnyilvánulásoktól (1982: 15).

A román elemek kronológiai, területi és különféle stílusrétegekben való elterjedtségét tárgyaló részben a tényanyag implicite foglalja magában mindazokat a következtetéseket és tanulságokat, amelyeknek a kifejtésére más fejezetekben kerül sor a magyarba való átvételük időpontja és magyar nyelvi tartóssága (élő, kivesző és kihalt szavak; kérészéletű kölcsönzések, egyetlen előfordulások) és az átvétel intenzitása szerint (idegen szó – jövevényszó – meghonosodott lexéma) (1982: 199). A szócikkekben a jövevényszavak „egyedi” bemutatása változatos terjedelemben (pl. a *cserge* 11 sorban, a *zsendice* 4 oldalon) történik. A szócikkek két fő részre tagolódnak. Az I., szótörténeti fő rész tartalmazza az alakváltozatokat, a jelentéseket, a szóföldrajzi és a történeti adatokat; a szó megjelenésének helyét (locus), az idézeteket (szövegkörnyezettel). A II., etimológiai fő részben helyet kap a román irodalmi alak mellett a román nyelvjárási forma (hangalak vagy alakváltozat). Majd a szócikkhez felhasznált források részletes felsorolása következik, a román akadémiai nagyszótárak (DACR, DLR), a román szó (etimon) eredetéről szóló adatok (Cioranescu, DACR, DEX, DLR) forrásának megjelölése, valamint a címszóról szóló irodalom megadása (Blédy, RK=Márton–Péntek–Vöő 1977, TESz).

A szócikkek szavai 12 stílusrétegbe vannak besorolva (1982: 200): a magyar köznyelv eleme (K); a szépirodalom nyelvbe bekerült szó (SZ); a mai Magyarország nagyobb összefüggő területein is elterjedt szó (ME); az erdélyi magyar köznyelv eleme (EK); gyakran jelentkező szó, 50 adat, 7 erdélyi megye (GY); több megye, 10 adat, 3 megye (TM); ritka szó, 5–10 adat, 3 megye (R); nagyon ritka, legfeljebb 10 adat, 1–2 megye (NR); hapax (H); az idegen szó szintjén maradt elem (I); kivesző szó (KIV); kihalt szó (†). A románul nem beszélők figyelmét itt egy példára hívnám fel. A *puca* ('penis' [főleg kisfiúé]) szócikkben (1982: 307–308) a GY és ME stílusmegjelölés szerepel, valamint az az információ, hogy „hasonló jelentésű és hangalakú elem a környező szláv nyelvekben is van”. A szócikkben nem szerepel az a kifejezés, amelyben a szó napjainkban hallható: *Van/Nincs vér a pucájában*. A kifejezést bátor, illetve bátortalan személyekre szokás használni. Az első sorban informális beszélt nyelvi stílusrétegbe tartozó kifejezés formális beszédhelyzetekben való használata, vagy még inkább az írott nyelvbe való beemelése arra enged következtetni, hogy a kifejezés használói a román szó eredeti jelentését egyáltalán nem ismerik.

A magasabb stílusrétegekbe bekerült román szavak közül Bakos Ferenc a magyar köznyelv teljes jogú tagjának 19 szót minősített: *áfonya*, *cimbora*,¹¹ *cujka* ('szilvapálinka'), *ficsúr* ('piperkőc'), *furulya*, *fustély* ('furkósbot'), *kaláka*, *kaliba*, *kocsány*, *lej*, *málé*, *mokány*, *palacsinta*, *pópa* ('ortodox pap'), *poronty*, *pu-lyá*, *rüh* (←*rühös*), *suta*, *tokány* (1982: 394). A gyakori

írói használat vagy az igen széles elterjedtség folytán a komolyabb műveltségű beszélőknek legalább a passzív szókincsébe beletartoznak még a következő román eredetű szavak: *berbécs* ('kos'), *brindza*, *cserge*, *csimpolya*, *esztrenga* ('juhdezsma'), *fáta* ('lány'), *fuszulyka*, *hodály*, *katrinca*, *móc*, *tilinkó* ('fűzfásip'). A szaknyelvi terminusok is a magasabb stílusréteg elemei közé tartoznak: *cigája*, *curkán*, *purzsa*, *sztogos* (rackafajták); *kaskavál*, *orda*, *zsendice* (tejfeldolgozás); *rönk* (fakitermelés); *batul*, *csemegebaraboly*, *deréceveronika*, *lestyán*, *östör*, *pisztricgomba*, *pónyik* (botanika); *hóra*, *dojna*, *kolinda*, *turka* (néprajz); *pakura* (tüzeléstechnika); *dancs* ('gáncs; fault', sport). A románságra vonatkozó környezetfestő elemekként kerültek be az irodalmi nyelvbe: *fáta*, *dászkál* ('román kántortartó') (1982: 395).

Bakos Ferenc szerint román jövevényszavainknak az írói nyelvben való képviselője nem is annyira szegényes, és állítását több mint húsz író és költő által használt példakkal illusztrálja (1982: 397–399). Pl. Arany János: *cimbora*, *dászkál*, *furulya*, *kolindál* ('karácsonyi éneket énekel'), *tokány*; Jókai Mór:¹² *áfonya*, *bálmós* (étel), *beszerika* ('templom'), *dráku* ('ördög'), *kalugyer* ('szerzetes'); Mikszáth Kálmán: *baraboly*, *berbécs*, *dászkál*, *esztrenga*, *fáta*, *furulya*, *kalugyer*, *mamaliga*, *zsendice*; Sütő András:¹³ *batul* ('nemesített téli almafajta'), *fuszulyka*, *kaliba*, *szerecsia* ('szegénység'); Tamási Áron: *berbécs*, *cáp* ('1. kecskebak; 2. egy pohár sör'), *fuszulyka*, *kaláka*, *szokmány* ('darócból készült kabát').

A különféle stílusbeli rétegek számbavételekor az idegen szavak kutatója nem hagyta említés nélkül a különleges szint képviselő idegen szavakat sem. Ide sorolja például az erdélyi egyházi tisztségviselőket (*protopop*, *vladika*), az adónemeket jelölő (*sztronga*, *tratina*) szavakat. A további példák között találjuk a *pásztráma* ('szárított és sózott füstölt hús') szót. A *pastrami szendvicset/pastrami sandwich* Budapesten, de még a New York-i Metropolitan Múzeum büféjében is meg lehet kóstolni.

Befejezésül megemlítem, hogy Bakos Ferenc, Bakos tanár úr témavezetőm volt, amikor az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának ösztöndíjasa voltam. Herman József, az MTA Nyelvtudományi Intézete akkori igazgatója – rám nézve megtisztelő – döntése volt ez. Így 1989-től haláláig szerencsém volt szakmai konzultációi során személyesen is megismerni. Ez idő alatt derült ki számomra, milyen alakot ölt egy példakép azáltal, hogy messzemenőig teljesíti a maga által megfogalmazott kutatói habitus követelményeit: „A kutatót a lényeg-, de legalábbis a problémalátás jellemzi, az a szenvedély, hogy hal-

latlanul bonyolult valóságunknak valamilyen sajátosságát feltárja, s erről a világ számára mondanivalója legyen” (1991: 1). Kutatóként kulcsszavai valóban ezek voltak: lényeglátás, problémalátás, szenvedély, bonyolult valóság, sajátosság, feltárni, világnak, mondanivaló. Az irányítása alatt készült disszertációm és könyvváltozatát (Nyelvcsere, Budapest, 2001.) emlékének ajánlottam. Ezzel az előadással Bakos Ferencre, Bakos tanár úrra szerettem volna tisztelettel megemlékezni.

Jegyzetek:

¹ Bakos Ferenc Vallomások a nyelvészetről és egyben nyelvesszé válásomról című visszaemlékező írása abban a kötetben jelent meg, amit Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós szerkesztett A nyelvészetről – Egyes szám, első személyben címmel (Budapest, 1991, a kötet folytatása is megjelent Szegeden, 2009-ben). A két kötet szerkesztői jeles nyelvészeket kértek meg arra, hogy írásban válaszoljanak hat kérdésre a nyelvészetről és szakmai tapasztalataikról.

² <https://www.citatum.hu/idezet/46494>

³ Itt megjegyzem, hogy a Román Akadémia bukaresti Nyelvtudományi Intézete ma már e két román nyelvész nevét viseli.

⁴ Márton Gyula–Péntek János–Vöő István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai (Bukarest, 1977) című gyűjteménye 4243 tételt tartalmaz. Itt jegyzem meg, hogy az említett könyvön kívül Bakos Ferenc művében külön is kitért a kolozsvári kutatók, többek között Márton Gyula és Szabó T. Attila monográfiáira.

⁵ Padlizzán.

⁶ Az erdélyi, székely ételeket áruló helyeken kiírt változata a miccs a román (mici) többes számú alakból ered.

⁷ Napjainkban a márciuska változat is használatos.

⁸ A szó első jelentése 'havasi román' (vö. 17. személyeket jelölő szavak).

⁹ Jelentése lehet még 'marosi (ember)' (román mureșan) is, lásd még krisán/krizsán 'körösi (ember)' (román crișan).

¹⁰ Vö. ikon.

¹¹ Napjainkban használatos az országos cimborám 'jó barátom' kifejezésben is.

¹² A Szegény gazdagok szereplőjének neve is román eredetű: Fatia Negra ('fekete arc', román fața neagră). A név egyik eleme a külső megjelenés, fizikai sajátosságok között szerepel: nyegrü 'fekete, barna bőrű' (1982: 431).

¹³ Anyám könnyű álmot ígér című művében szerepelnek az idézett szavak. A mű címét szintén a román nyelv ihlette, tesszük hozzá, mivel románul könnyű álmot (Somn ușor!), nem pedig szép álmokat szokás kívánni.